

ББК 63.4 я5 (Укр.)
УДК 902
А 87

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
член-кореспондент НАН України О.П. Моця
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакін
д.і.н. Л.Л. Залізник
д.і.н. В.В. Отрощенко
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. Р.В. Терпиловський
к.і.н. В.Л. Миц
д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Рецензенти: д.і.н. В.М. Зінько, д.і.н. Г.І. Шаповалов

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 5 від 05.06.2007 р.

Концепція і укладач: д.і.н. Н.О. Гаврилюк

А 87 **Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр.:** Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. — Вип. 9. — Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. — 528 с.

ISBN 978-966-2994-19-3

У 152 публікації (17 відносяться до польового сезону 2005 р.; 110 — 2006 р.; 1 — 2007 р.; 4 — до наукового фонду ІА НАНУ; 11 — методам природничих наук в археології; 9 — хроніці та інформації) з багатьма ілюстраціями 238 авторами представлені результати розкопок та розвідок практично всіх археологічних культур України.

Для археологів, істориків, антропологів.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

А 87 **Археологические исследования в Украине 2005-2007 гг.** Сборник научных трудов / Под ред. Н.А. Гаврилюк. — Вип. 9. — Киев-Запорожье: ИА НАН Украины, Дикое Поле, 2007. — 528 с

ISBN 978-966-2994-19-3

В 152 публикации (17 относятся к полевому сезону 2005 г.; 110 - 2006 г.; 1 - 2007 г.; 4 — Научному фонду ИА НАНУ; 11 — методам естественных наук; 9 — хронике и информации) с многочисленными иллюстрациями 238 авторами представлены результаты раскопок и разведок практически всех археологических культур Украины.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

А 87 **Archaeological Researches in Ukraine 2005-2007:** Collection of scientific works / Editor N.A.Gavriluik. — Issue 9. — Kiev-Zaporizhzhia: IA NAS Ukraine, Dikoe Pole, 2007. — 528 p.

ISBN 978-966-2994-19-3

By 238 authors in 152 publications (17 of them concern the field season of the 2005; 110— 2006; 1 — 2006; 4 — Scientific Fund of the Institute of Archaeology of NASU; 11 — questions of the technique of natural sciences; 9 — current events and information) with numerous illustrations are submitted results of excavations and reconnaissances of all spectrum of archaeological cultures all over Ukraine.

© Інститут археології НАН України, 2007

© Автори статей, 2007

© Н.О. Гаврилюк – укладання, 2007

© Дике Поле, 2007

ISBN 978-966-2994-19-3

Розділ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2006 р.

Аксенов В.С.

Харківський історичний музей

Нові дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника

Аксенов В.С. Новые исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника. В 2006 г. на могильнике были исследованы два грунтовых захоронения (№№ 86, 87) и две катакомбы (№№ 84, 85). Костяки людей в катакомбных захоронениях подверглись в древности преднамеренному разрушению при проведении постпогребальных обрядов. Погребальный инвентарь представлен украшениями, элементами одежды, хозяйственно-бытовым инвентарем. Датируются исследованные захоронения IX веком.

Aksenov V.S. New researches of the Verkhne-Saltovskiy catacomb burial field. Two flat graves (№ 86, 87) and two catacomb burials (№ 84, 85) were investigated in 2006. There was collective burial in the catacomb № 84. The skeletons from catacomb burials have traces of the premeditated demolition during postfuneral rites in the ancient time. Grave goods are presented by clay vessels, earrings, elements of clothes, belt decorations. It is possible the catacomb burials to date IX century.

У 2006 р. археологічна експедиція Харківського історичного музею (ХІМ) проводила охоронні дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. До складу експедиції, крім співробітників ХІМ, увійшли співробітники Музею археології та етнографії Слобідської України та студенти-практиканти історичного факультету Харківського національного університету на чолі з доцентом В.В. Скирдою. Експедицією було розкопано два катакомбних поховання (№№ 84, 85) та два поховання у звичайних ґрунтових ямах (№№ 86, 87). Крім того, була виявлена перша на цій ділянці могильника трізна.

Катакомба № 84. Дромос катакомбного поховання був орієнтований по схилу Нетечінського яру, за лінією схід – захід із незначним відхиленням на південь (Аз. 98°). На рівні фіксації дромосу він мав у плані «булавоподібну» форму внаслідок того, що у його східній частині знаходився хід повторного проникнення до поховальної камери. Загальна довжина дромосу сягала 4,46 м.

Хід повторного проникнення до поховальної камери у плані мав «грушоподібну» форму з найбільшим розширенням у східного його краю. Розміри ходу повторного проникнення до поховальної камери: довжина 2,3 м, максимальна ширина 1,48 м, – мінімальна 0,4 м. Заповнення ходу повторного проникнення до камери складалося із шарів ґрунту, що перемежувалися між собою та мали незначний нахил у бік входу до поховальної камери. Вирізнялися шари відносно чистої материкової глини, шари материкової глини з незначними домішками чорнозему та шари чорнозему з домішкою більшої чи меншої кількості материкової глини.

Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося по шару чорної землі завтовшки близька 1 см. Під цим шаром знаходилося первинне заповнення дромосу, котре складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Західна частина дромосу мала у плані форму видовженого прямокутника із закругленими кутами. Розміри цієї частини дромосу склали 2,16×0,47–0,5 м. Заповнення цієї частини дромосу складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

У початковій, західній, частині дромосу було зафіксовано дев'ять сходинок різного розміру. Від останньої сходинки дно дромосу з незначним ухилом підходило до входу у поховальну камеру. Глибина дромосу перед входом у поховальну камеру складала 3,05 м від рівня сучасної поверхні. Вхід до поховальної камери мав аркоподібну форму. Його підлога співпадала з дном дромосу. Висота входу до камери сягала 0,35 м, його ширина складала 0,48 м, вхід був завдовжки 0,12 м.

Поховальна камера поперечна, у плані прямокутної форми з довжиною сторін 1,9 та 1,6 м. На момент дослідження висота поховальної камери складала 1,3 м. Підлога камери знаходилася на глибині 3,2 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення поховальної камери складалося із шарів ґрунту різного складу та консистенції. Так, біля входу у камеру вдалося простежити п'ять шарів ґрунту. Найнижчим був шар світло-жовтої, тонкодисперсної глини завтовшки 4–5 см. Зверху його перекивав шар щільної темно-жовтої глини товщиною 4–7 см, котрий при розчистці розламувався на шматки. Саме у цьому шарі зустрічалися вугілля від згорілого дерева та окремі людські кістки. Поверх дано-

го шару розташувалось кілька шарів глини з незначними домішками чорнозему та шари темно-сірого гумусованого суглинку з незначними домішками материкової глини. Усі ці шари зверху були перекриті потужним пластом чистої материкової глини – свідомством обвалу зводу поховальної камери.

У поховальній камері було здійснено парне поховання (чоловік + жінка) (рис. 1, 1). Кістяк обох людей містили сліди навмисного порушення анатомічного порядку. Рештки жінки розташовувалися біля східної стінки поховальної камери, ближче до входу у поховальну камеру знаходилися рештки чоловіка. Обоє небіжчиків було покладено у випростаному положенні на спині головами вліво від входу до камери. Під кістяком чоловіка була зафіксована прямокутна у плані підсіпка розміром 1,2×0,7 м та завтовшки 1,0–2,0 см із деревного вугілля. При повторному проникненні до поховальної камери, що відбулося через деякий час після поховання, були навмисне зруйновані грудні клітини обох небіжчиків, черепа людей, кістки рук та хребтного стовпа були зрушені з місця. Частина кісток людей, залишки м'ясної жертвовної їжі та шкаралупа від яєць домашньої птиці були виявлені у шарах ґрунту, що заповнював камеру на висоті 0,12–0,15 м від підлоги. У лівому куті камери лежав невеликий ліпний глечик із відбитим у давнину вінчиком (рис. 1, 9). Місце зламу на глечуку було навмисне заглажено, по краю посудини були просвердлені два невеличкі отвори, для підвішування посудини. Поряд із глечиком були зафіксовані залишки жертвовної їжі у вигляді шкаралупи від яєць (двох або трьох) домашньої птиці.

При жінці знаходився нечисельний інвентар: на фаланзі безіменного пальця правої руки – бронзовий перстень (рис. 1, 5); на зап'ясті правої руки – бронзовий дратовий браслет (рис. 1, 2); поряд із ліктем лівої руки – бронзовий литий бубонець (рис. 1, 3) та бронзовий солярний амулет у вигляді кільця із соколиними голівками (рис. 1, 6); в області шиї – намистини

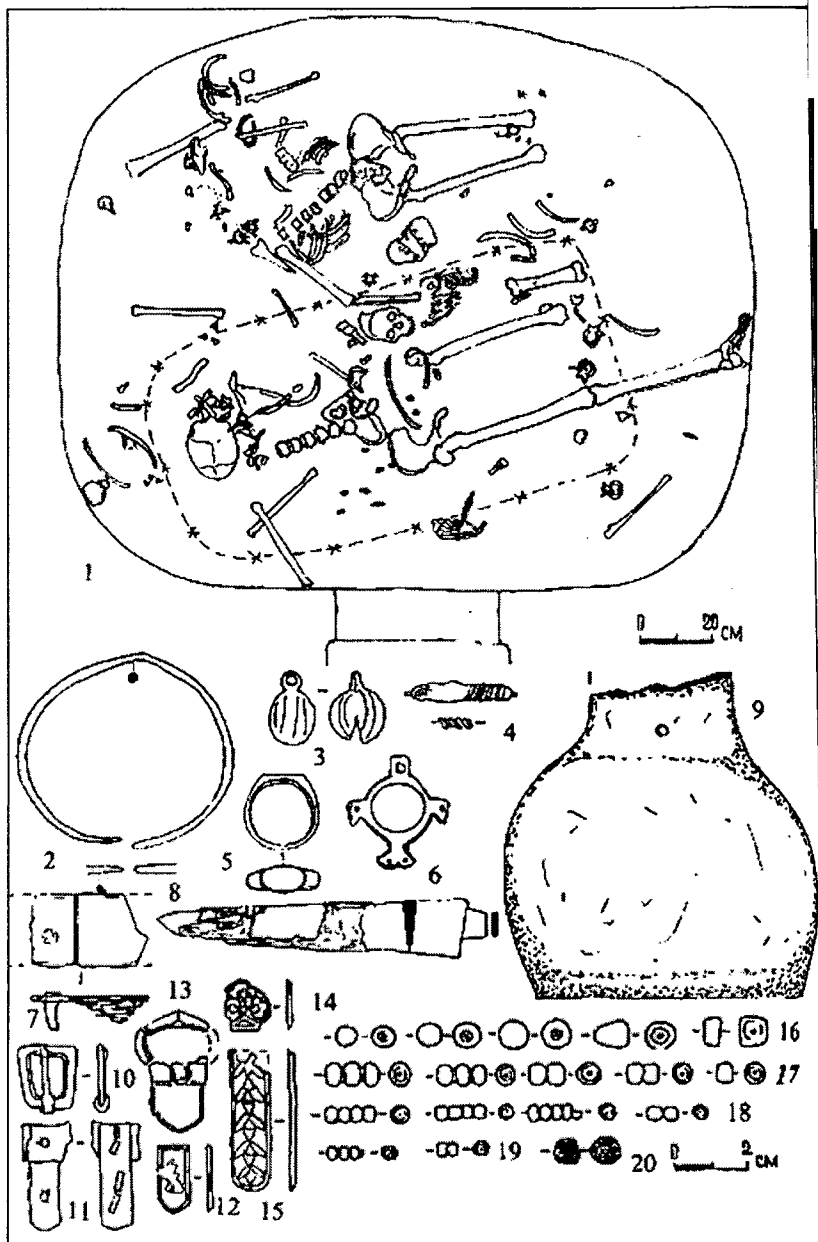

Рис. 1. Катакомба № 84 Верхньо-Салтівського IV могильника. 1 – план поховальної камери, 2 – браслет, 3 бубонець, 4 – пронизки, 5 – перстень, 6 – амулет, 7 – фрагмент металевої пластини, 8 – ніж, 9 – глечик, 10, 13 – пряжки, 11 – фрагмент ремінця, 12, 15 – наконечник, 14 – бляшка, 16 – 20 – намисто. 2 – 6, 10, 12 – 15 – бронза; 7, 8 – залізо; 9 – глина; 16 – сердолик; 17 – 20 – скло

із сердолику (10 екз.) (рис. 1, 16), намистини з металевою прокладкою золотистого та сріблястого кольору (18 екз.) (рис. 1, 17–19), маленька шароподібна намистина з двокольоровими вічками (рис. 1, 20), бронзова дратова пронизка (рис. 1, 4). Чоловіка супроводжував наступний поховальний інвентар: біля кісті правої руки – залізний черешковий ніж (рис. 1, 8); в області поясу – фрагментована поясна пряжка зі свинцево-олов'яного сплаву (рис. 1, 13), бронзова поясна штампована бляшка (рис. 1, 14) та фрагменти ще кількох аналогічних бляшок,

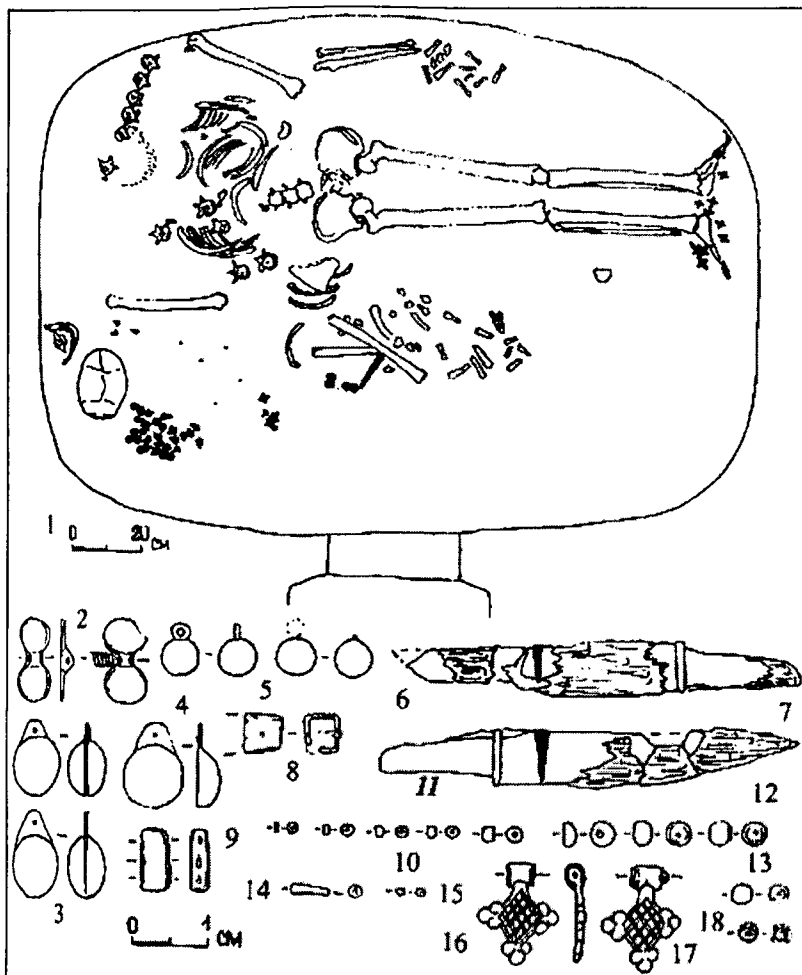

Рис. 2. Катакомба № 85 Верхньо-Салтівського IV могильника. 1 – план поховальної камери, 2 – підвіски, 3, 4 – гудзики-бубонці, 5 – гудзики, 6, 7 – ножі, 8 – оковка піхв ножів, 9 – роз'єднувач, 10 – 15, 18 – намисто, 16, 17 – підвіски. 2 – 5, 16, 17 – бронза; 6 – 8 – залізо; 9 – 13, 18 – скло; 14 – корал; 15 – перлини

бронзовий штампований наконечник (рис. 1, 15), бронзова спіралеподібна дротова пронизка (рис. 1, 4); на кістках стопи лівої ноги – рамчатка пружка зі свинцево-олов'яного сплаву від взуттєвого ремінця (рис. 1, 10) та фрагменти цього ж ремінця (рис. 1, 11) із бронзовим штампованим наконечником (рис. 1, 12).

Катакомба № 85. Дромос катакомбного поховання був орієнтований по схилу Нетечинського яру, за лінією схід – захід із незначним відхиленням на південь (Аз. П16⁰). На рівні фіксації дромосу він мав у плані «булавоподібну» форму внаслідок того, що у його східній частині знаходився хід повторного проникнення до поховальної камери. Загальна довжина дромосу сягала 3,4 м.

Хід повторного проникнення до поховальної камери у плані мав овальну форму. Його розміри на рівні фіксації складали 1,8×1,04 м. Заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери складалося із шарів ґрунту, що перемежувалися між собою та йшли з нахилом

до входу у поховальну камеру. Це було шари відносно чистої материкової глини, шари материкової глини з незначними домішками чорнозему та шари чорнозему з домішкою більшої чи меншої кількості материкової глини. Товщина цих шарів коливалася від 5 до 15 – 18 см. У шарах заповнення, що були представлені чорноземом із домішкою материкової глини, зустрічались дрібні вуглики від спаленого дерева та невеличкі фрагменти салтівських кухонних горщиків. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося по шару темно-сірого ґрунту завтовшки близька 1 см, що містив дрібне деревне вугілля. Під цим шаром знаходилося первинне заповнення дромосу, яке складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Західна частина дромосу мала у плані форму видовженого прямокутника із закругленими кутами. Розміри цієї частини дромосу складали – 1,6×0,4–0,42 м. Заповнення цієї частини дромосу складалося зі світлої материкової глини з незначними домішками чорнозему.

Дно дромосу – комбіноване. У західній його частині було зафіксовано вісім сходинок

різного розміру. Від останньої сходинки дно дромосу спочатку йшло з незначним ухилом (10 – 15⁰), а потім ставало горизонтальним. Глибина дромосу перед входом у поховальну камеру складала 3,1 м. На дні дромосу на відстані 0,34 м від його східної торцевої стінки, лежала велика трубчата кістка молодого бичка – залишки жертвної м'ясної їжі, які потрапили з камери до дромосу при проведенні у давнину постпоховальних обрядів. Вхід до поховальної камери мав аркоподібну форму. Його підлога співпадала з дном дромосу. Висота входу до камери сягала 0,45 м, його ширина складала 0,35 м при ширині дромосу 0,5 м, глибина входу до камери не перевищувала 0,12 м.

Поховальна камера, поперечна по відношенню до дромосу, у плані мала форму прямокутника із закругленими кутами. Розміри камери – 1,9×1,34 м. Висота камери на момент її дослідження складала 1,3 м. Підлога поховальної камери знаходилася на глибині 3,2 – 3,22 м. Камера містила поховання дорослої

жінки (рис. 2, 1), кістяк якої носив сліди навмисного анатомічного руйнування, що відбулося у давнину. За кістками, що залишилися на своїх місцях, було встановлено, що небіжчицю було покладено у випростаному положенні на спині головою вліво від входу, вздовж східної торцевої стінки камери. Навмисній руйнації у давнину піддалася верхня частина тіла жінки. Череп жінки знаходився у північно-західному куті камери. Ближче до північної стінки камери лежала нижня щелепа та атлант. Кілька шийних хребців та хребців грудного відділу (до другого хребця) розташовувалися у північно-східному куті камери, де вони складали анатомічно цілий фрагмент хребетного стовпа.

Жінку супроводжував нечисельний, але досить своєрідний поховальний інвентар. Поруч із черепом, у купі, лежали бронзові штамповані гудзики-бубонці грушоподібної форми (рис. 2, 3). Окремі аналогічні гудзики-бубонці та їх половинки (рис. 2, 4) були знайдені у районі грудної клітини, біля кісток тазу, у правій плечової кістки скелета жінки. В області шиї жінки знаходились залишки намиста, котре було представлено бісеринами синього кольору (107 екз.) (рис. 2, 10, 11), намистинами з корала рожевого кольору (63 екз.) (рис. 2, 14), дрібними намистинами з перлин (4 екз.) (рис. 2, 15). Окремі намистини – із металевою прокладкою золотистого та сріблястого кольору (рис. 2, 12, 13), намистина з кольоровими вічками та смугами (рис. 2, 18) – розташовувалися біля нижнього краю правої плечової кістки жінки. Біля верхнього краю цієї ж кістки було знайдено три кулястих гудзики (рис. 2, 5), відлитих з олов'яно-свинцевого сплаву. Ще один аналогічний гудзик, разом із скляним роз'єднувачем на три нитки синього кольору (рис. 2, 9), розташовувався у західного края намиста. Біля ліктя правої руки лежали два залізних черешкових ножа (рис. 2, 6, 7), вкладені у дерев'яні піхви із залізною оковкою (рис. 2, 8). Поряд із ножами лежали дві литі бронзові підвіски метеликоподібної форми (рис. 2, 2). Серед перемішаних кісток грудної клітини виявлені вуглинка спаленої деревини. У районі стоп жінки були знайдені 14 підвісок хрестоподібної форми (рис. 2, 16, 17), відлиті зі свинцево-олов'яного сплаву. Вони утворювали своєрідний ряд, котрий ішов перпендикулярно кістяку жінки. Вірогідно, хрестоподібними підвісками був прикрашений нижній край одягу померлої жінки. Три аналогічні хрестоподібні підвіски були знайдені в 35 см на північ від черепа небіжчиці, ще три підвіски – серед кісток зруйнованої грудної клітини жінки.

Поховання № 86 було виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, внаслідок чого контури могильної ями ледве простежувалися. На рівні виявлення могильна яма мала довжину 0,7 м, ширину 0,45 м, але її торцеві стінки прослідити не вдалося. Заповнення ями

складалося зі слабо гумусованого чорнозему та майже не виділялося у передматериковому шарі ґрунту. Могильна яма глибиною 0,55 м від рівня сучасної поверхні була орієнтована за лінією схід – захід із невеликим відхиленням до півночі (Аз. 85°). Стінки її вертикальні, дно рівне. На дні могильної ями знаходилися кістки дуже поганої збереженості дитини до 7 років. Небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою на схід. Череп завалено на ліву сторону. Кістки рук зігнуті у ліктях та покояються у районі грудної клітини, права рука – вище лівої. Поховання безінвентарне. На його приналежність до салтівських поховальних пам'яток вказує його розташування – в 1,6 м на південний захід від початкової частини дромосу катакомби № 60. Розташування дитячих поховань у ґрунтових могилах на вільній ділянці між дромосами катакомб характерно для могильників аланського лісостепового варіанту салтівської культури.

Поховання № 87 (безінвентарне) представлено розвалом черепа дитини до 1 року, котрий було знайдено на глибині 0,6 м у 1,5 м на північ від початкової частини дромосу катакомби № 85. Інші кістки скелета не збереглися. Череп знаходився у предматериковому суглинку, тому контури могильної ями не вдалося простежити. Вірогідно, небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою на схід, як це мало місце у всіх ямних та підійних похованнях дітей та підлітків (№ 59, 63, 64, 66, 86), розкопаних на Верхньо-Салтівському IV катакомбному могильнику.

Тризна № 1. На глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні був знайдений великий фрагмент (повний профіль) ліпного салтівського кухонного горщика, що лежав на боці, вінчиком на північ у ямці, контури якої ледве читалися у предматериковому суглинку. Діаметр ямки не перевищував 0,27 м.

Таким чином, у дромосах досліджених катакомбних поховань вдалося простежити присутність ходу повторного проникнення до поховальної камери, котрі пов'язані з проведенням постпоховальних обрядів (обряду знешкодження небіжчиків) (Флеров 2000; Флеров 2000а, 55 – 74; Флеров 2005, 383 – 406). На проведення таких обрядів на Верхньо-Салтівському могильнику вказують різні масштаби порушення людських кістяків, присутність у похованнях досить цінних речей, котрі навряд чи залишилися у камерах після проникнення до камер грабіжників (Аксенов 1999, 62; Аксенов 2002, 98 – 114).

Речі, що були знайдені у досліджених катакомбних похованнях, знаходять чисельні аналогії в інших салтівських пам'ятках Подоння (Плетнева 1981, рис. 37). Рідкісною знахідкою є хрестоподібні підвіски, що походять із катакомби № 85. Це лише третій випадок виявлення

таких підвісок у похованнях Верхньо-Салтівського могильника. Так, дві аналогічні підвіски були знайдені експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна в катакомбі № 15 на Верхньо-Салтівському головному могильнику у 1984 р. (Аксенов 1998, 4, рис. 1,27). Ще одна така хрестоподібна підвіска була вилучена експедицією музею під керівництвом автора даної статті з катакомби № 30 Верхньо-Салтівського IV могильника у 1998 р. (Аксенов 2003, 140, рис. 5). Усі ці підвіски однотипні та, можливо, виготовлені одним майстром. Хоча підвіски з катакомби № 85 дещо відрізняються за розміром (2,7×2,0 см), від аналогічних підвісок із катакомби № 15 Верхньо-Салтівського головного та катакомби № 30 Верхньо-Салтівського IV могильників (2,5×2,4 см). Проте, усі знайдені підвіски мають форму хреста з кінцями однакової довжини. Середина хреста оформлена у вигляді ромбу, внутрішнє поле якого вкрито кількома рельєфними смугами, котрі утворюють «сітковий» або «шашковий» орнамент. Ромб, поле якого прикрашено «сітковим» орнаментом, вченими трактується як символ зораного поля, підготовленої до сівби землі (Амброз 1965, 22). Самі хрестоподібні підвіски, завдяки оформленню кінців у вигляді стилізованих квіток з трьома пелюстками, повторюють у плані зображення відомого ранньоземлеробського символу – так званого «ромбу з гачками» (Амброз 1965, рис. 1,57–64). Останній же у багатьох народів світу був символом божества землі, що надає життєву силу усьому живому (Голан 1993, 107). Таким чином, оформлення хрестоподібних підвісок, їх кількість у похованнях та місце їх розташування на людських кістках не дозволяє вбачати в них предмети, що пов'язані з християнським культом (Аксенов 2003, 141).

Не дуже часто у похованнях салтівського часу басейну Сіверського Дінця зустрічається намисто з коралів та перлин. Намистини з коралів відносяться до відділу круглих, тип – циліндричні. Вони мають подовжену форму. Їх розмір – 1,0–1,2×0,2–0,3 см. Таке ж саме коралове намисто було присутнє у катакомбах № 5 та № 18 Старо-Салтівського могильника (Аксенов 1999а, табл. 2). Намисто з коралів більш характерно для пам'яток VI – VII ст., де воно за кількістю стоїть на другому місці серед намистин, ніж для старожитностей VIII – IX ст. (Деопик 1962, 145). Це ж саме стосується і на-

миста з перлин. Перлини, подібні за розміром до знайдених у катакомбі № 85, були виявлені лише у катакомбі № 18 Старо-Салтівського могильника (Аксенов 1999а, табл. 2), яка датується другою половиною VIII – першою половиною IX ст. Інше намисто, що було знайдено у катакомбах № 84 та 85, характерно для комплексів VIII – IX ст. (Деопик 1961, 232). За аналогіями речам, що містилися розкопані у 2006 р. комплекси, досліджені поховання можуть датуватися першою половиною IX ст.

Література

Аксенов В.С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине // *Finno-Ugrica*. 1978. № 1 (2).

Аксенов В.С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. научн. конференции (Харьков, 21-23 октября 1999 г.). Харьков, 1999.

Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita antiqua*. 1999а. №2.

Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // *РА*. 2002. № 3.

Аксенов В.С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. 2003. Т. 2.

Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ «ромб с крючками» // *СА*. 1965. № 2.

Голан А. Миф и символ. Москва, 1993.

Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI – IX вв. // *СА*. 1961. № 3.

Деопик В.Б. Классификация и хронология аланских украшений VI – IX вв. // *Материалы и исследование по археологии СССР*. 1962. № 114.

Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. М., 1981.

Флеров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V – VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. Москва, 2000.

Флеров В.С. Разыскания по обряду обезвреживания в раннесредневековой Восточной Европе // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Донецк, 2000а. Т. 1.

Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы в I тыс. н. э. // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Донецк, 2005. Т. 4.